

Практика соціальної роботи

УДК 37.013.42:376.58(075.8)

*Вольнова Л. М.,
к. пед. н., доцент кафедри
галузевої психології
та психології управління
НПУ ім. М. П. Драгоманова*

ЗМІСТ І НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНИХ ПРОЯВІВ У ПОВЕДІНЦІ ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ

У статті розкрито зміст основних напрямів соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків: соціально-педагогічна робота за груповими профілактичними програмами; залучення до співпраці усіх членів творчої групи (класних керівників, психолога та ін.); підтримка соціальним педагогом довірчих контактів з важковиховуваним підлітком; підготовка педагогічного колективу до оптимізації процесу соціально-педагогічної профілактичної роботи з важковиховуваними з девіантною поведінкою; організація соціальним педагогом педагогічної просвіти батьків та соціально-педагогічної співпраці з громадськістю.

***Ключові слова:** важковиховувані підлітки, девіантна поведінка, профілактика, соціально-педагогічна робота.*

В статье раскрыто содержание основных направлений социально-педагогической профилактики девиантных проявлений в поведении

трудновоспитуемых подростков: социально-педагогическая работа по групповым профилактическим программам; привлечение к сотрудничеству всех членов творческой группы (классных руководителей, психолога и др.); поддержка социальным педагогом доверительных контактов с трудновоспитуемым подростком; подготовка педагогического коллектива к оптимизации процесса социально-педагогической профилактической работы с трудновоспитуемыми с девиантным поведением; организация социальным педагогом педагогического просветительства родителей и социально-педагогического сотрудничества с общественностью.

Ключевые слова: *трудновоспитуемые подростки, девиантное поведение, профилактика, социально-педагогическая работа.*

In the article the maintenance of basic directions of social-pedagogical prophylaxis of deviant displays in the conduct of difficult teenagers is exposed: social-pedagogical work on the group prophylactic programs; bringing in to collaboration of all members of creative group (class leaders, psychologist and in.); support by the social teacher of confiding contacts with a difficult teenager; preparation of pedagogical collective to optimization of process of social-pedagogical prophylactic work with difficult with the deviant conduct; organization by the social teacher of pedagogical education of parents and social-pedagogical collaboration with public.

Key words: *difficult teenagers, deviant conduct, prophylaxis, social-pedagogical work.*

Характер девіантної поведінки та її детермінації у неповнолітніх таких, що в боротьбі з ними повинні застосовуватися не тільки і не стільки караючі заходи, але в першу чергу заходи превентивного характеру. Першочергове значення тут мають нейтралізація, блокування, обмеження впливу соціальних і морально-психологічних причин та умов такої поведінки. За своїм соціальним призначенням школа завжди була центром виховної роботи. Соціальна практика і педагогічний досвід свідчать про широкі соціалізуючі можливості загальноосвітніх закладів. Система освіти за своєю природою містить у собі величезний соціотворчий потенціал і може служити одним із найважливіших факторів соціалізації та профілактики девіантних проявів у поведінці неповнолітніх. Це означає, що і сьогодні необхідно ширше використовувати соціально-педагогічний потенціал школи, професійні знання і досвід педагогів.

Порушена проблема не нова у науці. Так, особливості підліткового віку як передумови виникнення девіантної поведінки висвітлені І. Булах, І. Дубровіною, Г. Крайгом, А. Лічком, В. Мухіною, Ф. Райсом, А. Реаном та ін. Багатьма дослідниками розкриваються особистісні та поведінкові характеристики важковиховуваних підлітків (М. Алемаскін, Л. Зюбін, О. Кочетов, Е. Натанзон, І. Невський, М. Полісадова, В. Степанов, В. Татенко, Д. Фельдштейн та ін.).

Положення технології соціально-педагогічної профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі розроблені у працях вітчизняних (О. Антонова-Турченко, Н. Квітковська, І. Козубовська, Н. Максимова, В. Оржеховська, Н. Пихтіна, О. Тарновська, Г. Товканець, М. Фіцула та ін.) та зарубіжних учених (С. Белічева, О. Змановська, Я. Гілінський, Ю. Клейберг, В. Менделевич, Н. Протасова, М. Рожков, Л. Шнейдер та ін.).

Питанням роботи з підлітками, що мають порушення у поведінці, присвячена і низка дисертаційних досліджень, у яких розкрито: соціально-педагогічні аспекти попередження девіантної поведінки (В. Афанасьєва, Г. Корчова, Л. Тетерятникова, Т. Федорченко, Н. Фоміна та ін.), сутність профілактики девіантності у системі виховання (Т. Мальцева, С. Немченко, Л. Просандєєва, О. Шарапова та ін.) та навчання (Т. Андронюк, І. Данченко, Т. Качмазова, Н. Рудюк та ін.), громадських та позашкільних організацій (Т. Окушко, Н. Оницько та ін.).

Водночас потребують свого удосконалення змістові та організаційні аспекти профілактичного процесу в умовах загальноосвітніх навчальних закладів, встановлення ролі та місця кожного із членів педагогічного колективу (соціального педагога і психолога, вчителів-предметників, класних керівників, дирекції) в організації позитивного соціально-педагогічного впливу на учнів, особливо з девіантними проявами у поведінці. У зв'язку з вище означеним *проблема* соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків набуває актуальності. Саме тому в нашому дослідженні ми мали за *мету* розкрити основні напрями організації соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків, обґрунтувавши відповідні їм форми і методи роботи та їх реалізаторів.

Слід зазначити, що в умовах загальноосвітнього закладу профілактика повинна ґрунтуватися на своєчасному виявленні та виправленні негативних інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних факторів, що зумовлюють відхилення в психічному та со-

ціальному розвитку неповнолітніх, їх поведінці, стані здоров'я, організації життєдіяльності та дозвілля. Елементи соціальної профілактики, зокрема такі як попередження, запобігання чи припинення девіації, мають місце у системі соціального виховання, а елементи соціально-педагогічної профілактики – в загальній виховній системі школи.

У процесі дослідження проблеми організації профілактичної роботи нами виявлено три її напрямки: 1) безпосередній вплив на вихованців; 2) створення профілактично-виховного середовища; 3) корекція різних впливів суб'єктів соціальних стосунків дитини. Зазначимо, що реалізація цих напрямків здійснюється через індивідуальні, групові та масові організаційні форми профілактичної роботи. Мета і завдання цих форм роботи з важковиховуваними школярами відповідно до загальних цілей Концепції превентивного виховання дітей і молоді мають бути спрямовані на компенсацію позитивних впливів, яких не вистачало в попередні періоди життя, і формування нових, зростаючих можливостей особистості. З цією метою за результатами проведеної діагностики нами було визначено напрями оптимізації соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними підлітками з девіантною поведінкою, до розгляду яких перейдемо далі.

I. Соціально-педагогічна робота за груповими профілактичними програмами. Її зміст при роботі з умовними групами важковиховуваних підлітків із девіантною поведінкою (“самовпевнені”, “конфліктні”, “вразливі”) наведено у методичних рекомендаціях, розроблених автором [2].

II. Залучення до співпраці усіх членів творчої групи (вчителів-предметників, класних керівників, психолога, членів батьківського комітету, громадськості, медсестри, лікаря) з метою застосування повного арсеналу методів та форм соціально-педагогічної профілактичної роботи. Спираючись на функції, виконувані класним керівником [4], соціальним педагогом [1] і психологом [7], до напрямів роботи було включено:

1) індивідуальні бесіди соціального педагога і психолога з підлітками: а) тематичні – “Моє ставлення до навчання”, “Мої взаємини з учителями”, “Моє майбутнє”, “Стосунки з протилежною статтю”, “Чому я палю?”, “Як підліток може завоювати авторитет”, “Чому я грубіянив учителіві трудового навчання С. С.?”, “Мої стосунки з вітчимо”, “Мої стосунки зі старшим братом”, “За що я вдарив Олю К.?”,

“Моє ставлення до школи”, “Закон і моє життя” тощо; б) обговорення проблемних, конфліктних ситуацій соціальним педагогом з підлітком чи окремими вчителями;

2) бесіди-консультації в малих групах: а) тематичні – “Причини виникнення бійок”, “Конструктивні шляхи взаєморозуміння” тощо; б) обговорення проблемних та конфліктних ситуацій. В організації таких бесід активну участь повинні брати представники Центру соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді, Кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ;

3) покладання (виконання) класних громадських доручень. За співпраці соціального педагога з класними керівниками підлітки заохочувалися до виконання отриманих ними громадських доручень. До цієї ділянки соціально-педагогічної профілактичної роботи опосередковано були залучені батьки. Наприклад, батькам пропонувалось: а) постійно цікавитися виконанням шкільних обов’язків дитиною, обговорювати проблемні ситуації щодо класних обов’язків, стимулювати та заохочувати позитивне їх виконання; б) віднайти можливість виконувати аналогічні чи підкріплювальні обов’язки вдома (наприклад, відповідальному за перевзування в класі – слідкувати, щоб усі члени сім’ї охайно складали своє взуття в шафу тощо);

4) ініціювання соціальним педагогом, учителями-предметниками підлітків до проведення класних та шкільних позаурочних заходів;

5) співпрацю соціального педагога з учителями фізкультури та керівниками шкільних спортивних секцій (з футболу, баскетболу) щодо залучення підлітків до відвідування тренувань, участі у спортивних змаганнях між класами з футболу. Педагоги-організатори підтримали ініціативу експериментальної групи підлітків щодо створення танцювальної групи з брейк-дансу та організації їх виступів на загальношкільних заходах;

6) залучення соціальним педагогом батьків та інших членів сім’ї до виконання профілактичних програм (батьківські збори “Взаємодія з агресивними підлітками” тощо).

III. Постійна підтримка соціальним педагогом довірчих контактів з важковиховуваним підлітком. Це обумовлено тим, що домогтися успіху в перевихованні можна лише за умови, якщо соціальному педагогу вдається включити підлітка в боротьбу зі своїми недоліками, якщо підліток сам прагне стати кращим і в цьому прагненні довіряє старшому, його порадам, виявляє активність. Для досягнення цієї

мети необхідно дотримуватися таких рекомендацій: 1) вибір найбільш сприятливого моменту впливу на підлітка має здійснюватись з урахуванням його психологічної готовності до сприйняття соціально-педагогічної взаємодії (врахування настрою, психічного стану підлітка, ситуації, яка склалася); 2) особистісне спілкування з ним на ґрунті спільних інтересів, спільної діяльності повинно носити постійний характер; 3) спілкування має бути змістовним і педагогічно спрямованим; 4) спілкування для підлітка має носити результативний характер, тобто, після розмови з соціальним педагогом він повинен відчувати полегшення для себе, позитивний результат; 5) вимогливість до підлітка має бути помірною, обов'язково поєднаною із серйозністю відносин, принциповістю; 6) авторитет в очах підлітка й оточуючих повинні забезпечувати ділові та особистісні риси соціального педагога; 7) обов'язковий контакт соціального педагога з батьками і друзями підлітка.

Установлено, що у процесі групової соціально-педагогічної роботи доцільно використовувати також психологічні прийоми [9; 12]. Так, щодо агресії соціальному педагогові рекомендується: визначати причини агресії (внутрішні, зовнішні); навчати членів групи виражати свою агресію позитивним чином (бокс перед дзеркалом, кидки м'яча до кошика, передача гніву в малюнку чи пластиліновому виробі); пропозиція завершити тезу “Сьогодні я був сердитий, тому що...”; пояснювати право на гнів, роздратування і необхідність їх позитивного вираження; навчати членів групи досліджувати свої негативні почуття; складати договір з агресивними.

IV. Підготовка педагогічного колективу до оптимізації процесу соціально-педагогічної профілактичної роботи з важковиховуваними. Така необхідність була обумовлена результатами анкетування педагогів, що виявили низку прогалин у цьому питанні. Цей напрям передбачив:

1. Просвітницьку роботу серед педагогів, спрямовану на висвітлення основних положень профілактичної роботи на основі диференційованого підходу, яку можна здійснювати у таких формах:

а) педрада з теми “Основні завдання школи щодо морального виховання”, виробнича нарада “Про соціально-педагогічну роботу з батьками важковиховуваних учнів”;

б) заслуховування звітів класних керівників щодо профілактичної роботи з важковиховуваними підлітками (1 раз на чверть);

в) семінари соціального педагога з класними керівниками з питань індивідуальної профілактичної роботи з підлітками та їх батьками,

з неблагополучними сім'ями. Теми семінарів: “Методика виявлення і подолання прогалин у досвіді ціннісно-нормативної поведінки підлітків”, “Взаємодія класного керівника і соціального педагога у соціально-педагогічній роботі з важковиховуваними підлітками” та ін.;

г) систематичні консультації соціальним педагогом з питань: особливості соціального становлення підлітків; причини важковихованості та девіантної поведінки; соціально-педагогічні методи і прийоми диференційованого соціально-педагогічного впливу на підлітків;

2. Просвітницько-мотиваційну роботу соціального педагога з педагогічним колективом щодо вибору позиції у соціально-педагогічній профілактичній роботі з важковиховуваними, яка включає:

2.1. Індивідуальні та групові консультації, що спрямуються на:

а) Налаштування педагогів на взаємодію у ставленні до важковиховуваних, переорієнтування їх з суб'єкт-об'єктного на суб'єкт-суб'єктний підхід. Насамперед було наголошено на тому, що у роботі з важковиховуваними із девіантною поведінкою необхідно застосовувати всі групи педагогічних методів, пріоритетних для практики соціально-педагогічної профілактики. Адже ще А. Макаренко вказував, що “...немає особливої методики перевиховання, не повинно бути, оскільки важкі – це нормальні діти, ненормальними ми вважаємо тих, які фізично чи психічно ущемлені” [6, с. 41]. Так, наприклад, батькам і педагогам можна пропонувати переглянути та змінити своє ставлення до підлітка, акцентуючи увагу на його позитивних якостях, з метою психологічної підтримки помічати найменші успіхи в навчальній діяльності, поведінці, у сфері спілкування. Доцільно допускати певне авансування, приписування підлітку позитивних якостей у розрахунок на їх подальший розвиток. У низці випадків шляхи ранньої коригувальної профілактики взаємин підлітків із дорослими доцільно здійснювати на принципах співробітництва. Наприклад, пропонувати підліткові: “Давай разом подумаємо, що можна змінити, виправити?”;

б) Пропагування думки, що педагог повинен стати демократичним лідером для своїх вихованців, розуміючи необхідність виховання не лише людини, громадянина, а й усебічно розвиненої особистості, враховуючи складні умови сьогодення [8]. Характерними ознаками такого стилю керівництва є: надання педагогом кожному підлітку можливості набувати досвід самостійно, творчо використовувати власну свободу там, де недоцільно; приязний голос, інтонації й поведінка лояльності;

запрошення підлітків до співробітництва, заохочення їх до роботи; “продаж” ідей, керівництво роботою над ними; визнання досягнень підлітків, допомога в роботі, постійне дискутування; розподіл відповідальності між членами групи;

в) Дотримання відповідних правил поведінки при формуванні взаємин з важковиховуваними, що були розроблені під час групових консультацій спільно із соціальним педагогом:

– необхідно уникати оціночних суджень стосовно особистості підлітка: у своїх зауваженнях слід давати оцінку конкретним вчинкам, а не людині в цілому;

– бажано відкрито виражати емоції і почуття, що виникають, не слід вдаватися до опосередкованих і не завжди зрозумілих підліткові засобів вираження почуттів у вигляді висловлювання претензій, постановки риторичних запитань (наприклад, “До якого часу...”), надто широких узагальнень (на кшталт, “Ти завжди...”), іронії, сарказму;

– найбільш доречною реакцією на розповідь підлітка про особисті проблеми повинна бути реакція розуміння та підтримки, а не оцінювання, коментування чи прямої вказівки на спосіб дій;

г) Дотримання вимог, щоб завоювати довіру важковиховуваних: наявність позитивного ставлення (симпатії, зацікавленості, участі) і його проявів у вербальній і невербальній поведінці; бажання і вміння розуміти, усвідомлювати рушійні сили та логіку поведінки підлітка, а також здатність висловити, продемонструвати таке розуміння; правдивість (краще зовсім нічого не обіцяти, ніж пообіцяти й не зробити); послідовність у поведінці (все зауважувати, нічого не забувати, не залишати без коментування, прийняття відповідних соціально-педагогічних заходів); уміння відрізнити брехню від правди, тобто не бути ні дуже довірливим, ні надто підозрілим;

2.2. Використання алгоритмів розбору типових ситуацій порушення школярами дисципліни, розроблених соціальним педагогом спільно з педколективом у площині психолого-педагогічного семінару. Це сприятиме уникненню упередженої думки і більш повному використанню виховних можливостей соціально-педагогічного аналізу ситуації скоєного вчинку. Тут доцільно спиратися на рекомендації О. Лазаренка [5] та І. Трухіна [11]. Соціально-педагогічна профілактична робота в цьому напрямі показує необхідність поглиблення знань етичних та правових норм і педагогами, і підлітками. Наприклад, відповіді на деякі питання (“У чому полягає педагогічний розбір вчинку?”, “Як встановити, хто винен?” та ін.) показали, що неповно

та встановлення об'єкта антигромадських дій підлітка, ступеня шкідливості та небезпечності наслідків цих дій, вини підлітка, його ставлення до скоєного, усвідомлення цілей і мотивів поведінки, обставин порушення приводить до необ'єктивності рішень, що приймаються. Основна соціально-педагогічна умова, яку слід намагатися реалізувати, – спрямування педагогічного розбору ситуації не на визначення міри “покарання-заохочення”, а на вироблення конструктивних шляхів ліквідації негативних наслідків порушення і його попередження у майбутньому. Ситуація нервового напруження, дратівливого оточення, розуміння того, що правильне рішення не знайдено, нерідко приводить підлітка до відмови від вирішення ситуації, до пасивного підкорення ходу подій;

3. Підвищення вимог дирекції до організації соціально-педагогічної профілактичної роботи. Спираючись на дослідження, проведені в цьому руслі іншими вченими [3], можемо визначити такі: доручати соціально-педагогічну роботу з важковиховуваними школярами тільки досвідченим і психолого-педагогічно підготовленим педагогам; старанно планувати цю роботу, поєднуючи диференціацію та індивідуалізацію процесу профілактики; забезпечувати, хоча й педагогічно відкрите, однак колективне вивчення кожного учня; домагатися єдності соціально-педагогічних впливів; рішуче покласти край прагненням окремих педагогів звести соціально-педагогічну роботу до осуду, нотацій, частих покарань.

V. Організація соціальним педагогом педагогічної просвіти батьків та соціально-педагогічної співпраці з громадськістю.

До роботи з батьками доцільно включити такі соціально-педагогічні заходи, зміст яких впливає із загальної системи профілактичної роботи: загальношкільні збори з теми “Відповідальність батьків за правопорушення дітей”; загальношкільна конференція батьків “Виховання хлопчиків”; збори-тренінг для батьків важковиховуваних підлітків; семінар для індивідуальних шефів важковиховуваних підлітків.

Нами встановлено, що необхідним на цьому етапі є також налагодження позитивних відносин з батьками [10] та іншими суб'єктами профілактики, які в подальшій соціально-педагогічній роботі залучатимуться до співпраці. Відповідно до типу проблем підлітків окремі служби виконували основну функцію, інші – допоміжну. Однак значимо, що даний аспект організації профілактичної роботи потребує подальшої розробки і конкретизації на основі диференційованого підходу для сприяння забезпеченню її комплексності та підвищенню

ефективності, на чому необхідно зосередити більшу увагу в подальших дослідженнях.

Окрім того, було передбачено заходи щодо підтримування постійного контакту з Кримінальною міліцією у справах дітей органів внутрішніх справ. Серед них: участь у роботі ради профілактики у школі, надання необхідної соціально-педагогічної допомоги службі у справах дітей міськвиконкому, батьківському комітету, соціальним педагогам; обмін соціально-педагогічною інформацією; проведення бесід виховного змісту з підлітками, які стоять на обліку в школі чи вже скоїли злочини; виступи, лекції перед учнями певних класів у великих аудиторіях, що проводилися у формі діалогу, “запитань-відповідей”.

З допомогою Центру соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді було проведено серію кінолекторіїв для підлітків, що допомагало у розкритті проблемних питань, а також організовано виїзний консультпункт, у якому постійно працював “Телефон довіри”, а в сільських школах – “Пошта довіри”.

Висновки. Таким чином, відповідно до розробленої профілактичної програми нами була проведена комплексна соціально-педагогічна профілактична робота з важковиховуваними, яка сприяла реалізації педагогічної підтримки. Залежно від реакції підлітків на здійснення соціально-педагогічних впливів, вносилися робочі доповнення (залучення до певного гуртка, індивідуальна бесіда тощо) з урахуванням індивідуальних і типологічних особливостей кожного важковиховуваного, що не входили в межі соціально-педагогічної профілактичної програми. Запропоновані методи дослідження не вичерпують повною мірою всіх аспектів означеної проблеми. *Перспективною*, на нашу думку, є розробка на основі визначених соціально-педагогічних засад окремих аспектів роботи з сім'ями важковиховуваних; потребує подальшої деталізації вивчення окремих напрямів співпраці з іншими інститутами соціалізації неповнолітніх.

Література

1. *Артюшкіна Л. М.* Соціальний педагог школи : теорія і практика : навч.-мет. посіб. для студ. спец. “Соціальна педагогіка” / Людмила Михайлівна Артюшкіна. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2004. – 123 с.

2. *Вольнова Л. М.* Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми / Л. М. Вольнова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 36 с.

3. Джумабаев А. Д. Школа – центр воспитательной работы с педагогически запущенными подростками / А. Д. Джумабаев // Предупреждение педагогической запущенности и правонарушений школьников : сб. науч. тр. / А. Д. Джумбаев ; под ред. М. А. Алемаскина. – М., 1980. – С. 70–79.

4. *Классному* руководителю : учебно-метод. пособ. / ред. М. И. Рожкова. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 280 с.

5. Лазаренко О. Соціально-педагогічний аспект у профілактиці девіантної поведінки підлітків / О. Лазаренко // Рідна шк. – 2009. – № 5/6. – С. 43–45.

6. Макаренко А. С. Собрание сочинений: в 7 т. – Т. 5 : Общие вопросы теории воспитания. – М. : АПН, 1958. – 658 с.

7. Овчарова Р. В. Технологии работы школьного психолога с педагогическим коллективом / Р. В. Овчарова. – Курган : Курганский гос. ун-т, 2006. – 187 с.

8. Скребець О. Особистісно орієнтований підхід у роботі із соціально дезадаптованими неповнолітніми (З досвіду роботи ЗОШ № 31 м. Сімферополя, Автономна Республіка Крим) / О. Скребець, Т. Дем'яненко // Рідна шк. – 2009. – № 5/6. – С. 51–53.

9. Сמיד Р. Групповая работа с детьми и подростками / Р. Сמיד. – М., 1999. – 272 с.

10. Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.-метод. посіб. Ч. 1 / О. С. Тарновська ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2003. – 82 с.

11. Трухин И. А. Психологический анализ поступков учащихся / И. А. Трухин // Молодому учителю : прак. руковод. / сост. Е. С. Березняк. – К. : Рад. шк., 1998. – С. 162–178.

12. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 262 с.